

Rudi Wester

Bestaat
er een
raarder
leven
dan het
mijne?

JEF LAST

1898 • 1972

Het schrijven van deze biografie werd mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van de Stichting Fonds voor de Letteren (1986) en de Rotterdamse Kunststichting (1987).

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2021 Rudi Wester

Omslagontwerp Suzan Beijer

Foto omslag Fotoarchief Van Moerkerken

Foto auteur Sacha de Boer

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 2904 0

Inleiding

‘**W**anneer het fascisme triomfeert, de gedachte vogelvrij verklaard wordt, de wetenschap gekluisterd, de haat tot ideaal verklaard en de publieke opinie gemaakt wordt door het ministerie van de publieke leugen, dan verliest daarmee het leven zelf zijn zin, dan is alles verloren wat voor mij ooit schoon scheen of waardig of eerlijk. Het is beter staand te sterven dan geknield te leven.’

Dit schreef Jef Last in 1937, terwijl hij aan het front bij Madrid vocht in de Spaanse Burgeroorlog. Eind september 1936 had hij zich, achtendertig jaar oud, aangesloten bij de gewone Spaanse arbeiders-*milicias* om te gaan vechten. Zijn partij, de CPN, had het verboden, hij had een vrouw en drie kleine kinderen, was pacifist, en toch ging hij: ‘Het is niet de tijdsduur, maar de zin en intensiteit van het leven die voor mij van belang zijn. Liever een verschrikkelijk einde dan een verschrikking zonder einde.’ Dapper, rechte rug, bereid om zijn leven te geven voor zijn idealen: dat was Jef Last ten voeten uit. Altijd een rebel, altijd dwars, maar altijd met een goede reden: hij volgde zijn eigen geweten, zijn oprechte gevoel voor rechtvaardigheid en zijn intense afkeer van een hypocriete burgermansmoraal. Daar maak je niet altijd vrienden mee, maar dat kon Last niets schelen; verzet was zijn natuurlijke habitat.

Verzet was ook hard nodig in de tijd waarin Jef Last (1898-1972) leefde. Het was een wereld vol oorlogen en maatschappelijke conflicten. Bij alles voelde hij zich betrokken, geëngageerd socialist als hij van jongs af aan al was. Hij voorzag Belgische vluchtelingen van eten tijdens de Eerste Wereldoorlog, zette zich in voor betere omstandigheden van de arbeider tijdens de Grote Depressie, was pionier van avant-gardefilms in Nederland, smokkelde begin jaren dertig Duitse intellectuelen en kunstenaars naar België en Frankrijk, vocht in de Spaanse Burgeroorlog, zat in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, streed tegen kolonialisme en imperialisme, doorbrak het taboe

op homoseksualiteit, constateerde de verschrikkingen van de Culturele Revolutie in China en was in de jaren zestig lijstduwer van Provo. En dat is nog maar een honderdste van wat hij deed. Bij veel wereldbranden stond hij met zijn neus vooraan, en hij was bevriend met grote namen als André Gide, André Malraux, Mohammed Hatta, Soekarno, Willy Brandt, Bertolt Brecht, Willem Drees, Wim Schermerhorn, Eddy du Perron en Henriëtte Roland Holst, om maar enkelen te noemen. Uiteraard, zou ik bijna zeggen, had hij ook veel vijanden, hij was een grootmeester in het provoceren. Niet voor niets was zijn bijnaam Jef Lastig. Maar ook: een polyglot die veertien talen sprak, een echte kosmopoliet. Zijn tijd vaak ver vooruit, een visionair in veel opzichten en daarom ook voor onze tijd van belang.

Maar vooral was Jef Last schrijver. En ook dat deed hij met volle overgave en in een duizelingwekkend tempo: hij schreef honderden gedichten, tientallen nouvelles en romans, non-fictieboeken over Scandinavië, Japan, Indonesië en China, essays, reportages, scenario's, kinderboeken, politieke brochures, pornografie, filosofische verhandelingen over het taoïsme, memoires, brieven. Daarnaast was hij een verwoed lezer en maakte hij vertalingen van niet alleen Franse auteurs en dichters als de poètes maudits Rimbaud, Verlaine en Baudelaire, maar ook van zijn geliefde Spaanse poëet Federico García Lorca en van *De vertellingen van Rabbi Nachman* van de Oostenrijkse filosoof Martin Buber. Tevens vertaalde hij onbekendere Russische, Duitse en Chinese schrijvers. Bovendien tekende en schilderde hij niet onverdienstelijk, was een internationaal bekend spreker en gaf duizenden lezingen in binnen- en buitenland. Als zestigjarige promoveerde hij in Hamburg op de Chinese schrijver Lu Hsün. Hoogbegaafd, complex, intrigerend, taboedoorbrekend, een humanistische duizendkunstenaar met een vuurrode levensdraad: een biografie kan zich geen beter onderwerp wensen voor zijn biografie, toch?

Het moge duidelijk zijn: waar sommige biografen klagen over een tekort aan materiaal, heb ik een teveel. Veel te veel. Met grote interesse en liefde heb ik zijn werk uitgeplozen en de brieven gelezen die bewaard gebleven zijn. Maar van de krantenartikelen over en van Jef Last durf ik niet te beweren dat ik álle tot mij heb genomen. Als ik alles wat hij in zijn leven gedaan heeft in extenso zou weergeven, als ik uit alles wat hij heeft geschreven – tot aan zijn onuitgegeven oorlogsdagboeken en memoires toe – breeduit zou willen citeren, dan zou ik aan 4000 bladzijden nog niet genoeg hebben. En

dan zou waarschijnlijk nóg niet duidelijk zijn welke rol van betekenis hij gespeeld heeft, zowel in Nederland als op het wereldtoneel.

Als schrijver is Jef Last in Nederland vrijwel vergeten, maar dat lot deelt hij met veel andere dode schrijvers. Toch is veel van zijn werk tijdloos, zeker dat van vóór de Tweede Wereldoorlog, omdat engagement met het onfortuinlijke lot van de medemens, met de onderdrukten in de samenleving, tijdloos is. Enkele voorbeelden. In zijn dichtbundels van eind jaren twintig hekelt hij de beroerde omstandigheden van de opstandelingen in Nederlands-Indië. Na zijn baan bij de ENKA-fabrieken klaagt hij in *Liefde in de portieken* (1932) de slechte werkomstandigheden van twijnsters aan. *Zuiderzee* (1934) beschrijft de funeste gevolgen van de afsluiting van de zee voor het dorp Urk, waarbij en passant een liefde tussen twee Urker vissers omsluierd bezongen wordt, een van de eerste homoseksuele romans in Nederland overigens.

Na de Tweede Wereldoorlog was zijn revolutionaire vuur voor betere omstandigheden van de arbeider gedoofd en richtte hij zijn aandacht vooral op Aziatische landen als China en Japan. Met name ging hem, zoon van oud-Indiëgangsters uit Den Haag, het reilen en zeilen van het onafhankelijke Indonesië ter harte. Hij schreef over al die landen behartigenswaardige, persoonlijk betrokken boeken.

Jef Last was de man die alles zélf wilde onderzoeken. En over alles schreef alsof de duivel hem op de hielen zat. Het kwam de literaire kwaliteit van zijn werk niet altijd ten goede. Opvallend is wel dat zijn boeken en gedichten vaak beoordeeld werden langs de lijnen van de politieke kleur van de recensenten: links was enthousiast, conservatief vond hem een literaire oproerkraaier.

Waar kwam die rebelse geest vandaan? Jef Last geeft zelf aan dat het een gevolg was van zijn jeugd. Zijn vader werd, als Hoofdinspecteur van de Arbeid, voortdurend overgeplaatst, waardoor de jonge Jef zich niet aan zijn omgeving kon hechten. Ook had hij geen veilig thuis, zijn vader en moeder vochten als kat en hond. 'Chefke' werd heen en weer geslingerd tussen een autoritaire, hardwerkende, protestantse vader en een kunstzinnige, vrijgeveige, katholieke bohémienne van een moeder, die haar zoontje volledig in de watten legde. Om beurten verwend en bestraft, daar kwam zijn opvoeding op neer. Zijn jongere zus had er minder last van. Gelukkig kon hij ontsnappen aan deze instabiele omgeving toen hij op jonge leeftijd de literatuur ontdekte: de *Max Havelaar* werd zijn grote voorbeeld. Volgens Jef Last kón het geen toeval zijn dat Multatuli juist Last & Co als compagnons koos van Drogstoppel, het

evenbeeld van zijn vader. Vanaf die tijd werd hij onhandelbaar: hij werd van vijf middelbare scholen geschopt en deed uiteindelijk staatsexamen. In 1918 maakte hij zich definitief los van zijn ouderlijk milieu door in Leiden 's avonds de studie tolk-vertaler Chinees te volgen. Overdag voer hij op een Katwijker logger. De ambivalentie, die in zijn karakter zat en die versterkt werd door zijn wispelturige opvoeding, kwam hier ten volle tot uiting.

In deze biografie richt ik mij vooral op de ambivalentie van Jef Last omdat deze karaktertrek zijn weerslag had op zijn schrijven, zijn handelen, op zijn leven. Mijn these is dat het typerend voor de schrijver Last is dat zijn boeken zeer persoonlijk zijn, in de zin dat hij als persoon altijd aanwezig is in zijn werk. Bij hem is het niet vorm of vent, maar *is* de vorm de vent, zijn stijl weerspiegelt de heftige tegenstellingen in zijn ziel. Lasts romans en essays komen vaak neer op het opmaken van de balans van zijn eigen leven, zijn gedichten zijn soms woest romantisch, soms een felle aanklacht. Het zijn egodocumenten in verholde vorm. Zo zag hij dat zelf ook: 'Het schrijven heb ik altijd als een vorm van *LEVEN* gezien. De mensen wakker maken [...]. Het dichterschap en het schrijverschap als daad – dat heb ik altijd gewild.'¹ Jef Last was iemand die zichzelf als opdracht gegeven had in voortdurende tweespraak te zijn met zijn tijd. Dat stichtte verwarring, hij werd regelmatig een 'windvaan' genoemd. Daar was hij het niet mee eens, hij vond dat anderen – partijleiders, uitgevers, autoriteiten – van mening veranderden, maar dat hij dezelfde koers bleef varen, getrouw was aan zichzelf en aan zijn principes. Bovendien vond hij het ook van wijsheid getuigen als je, indien nodig, van mening *dú*rftde te veranderen. Maar bleef hij trouw aan zichzelf en aan zijn principes? Ook dat heb ik in deze biografie willen onderzoeken.

Ambivalenties genoeg in de persoon Jef Last. Hij was een intellectueel die continu grootse plannen voor de wereld had, maar weinig oog had voor de wereld om zich heen, zijn vrouw en kinderen. Hij was geestig en *ad rem*, maar kon plotseling ontploffen in redeloze woede. Hij kwam uit een zeer goede familie – wat aan zijn lichtelijk geaffecteerde stem duidelijk te horen was – maar voelde zich vooral thuis onder arbeiders en mensen aan de rafelranden van de maatschappij. Hij hield oprecht veel van zijn vrouw, maar kon het niet laten zijn vriendjes vaak voor te laten gaan. Hij zat het liefst op zijn studeerkamer, maar steeds lonkte het avontuur en ging hij weer op reis, de spreekwoordelijke man die een pakje sigaretten op de hoek gaat halen en dan drie weken wegblijft. Hij was impulsief en immens slordig – overall liet hij iets liggen – maar tegelijk doelgericht en *to the point*. Hij was een superindi-

vidualist, maar richtte toch een schrijverscollectief op. Kortom, Jef Last was iemand die in voortdurende tweespraak met zichzelf was. Bovendien had hij al vrij jong ontdekt dat hij ‘anders’ was. Een buitenbeentje is hij altijd gebleven.

Dat ‘anders’ zijn, oftewel zijn homoseksuele dromen en avonturen, heeft Jef Last zo eerlijk mogelijk beschreven in zijn memoires. Ook daarmee wilde hij een taboe doorbreken, namelijk dat in boeken uit die tijd, zoals *Merijntje Gijzens jeugd*, elke erotische context ontbrak, alsof jongeren geen lustgevoelens hadden. En zeker geen homoseksuele. Het ironische is dat juist door deze ‘gedurfde’ passages niemand Lasts memoires in de jaren zeventig wilde uitgeven. Een gemiste kans, want het zijn unieke herinneringen van een man die met humor en mededogen terugkijkt op een ‘raar leven’.

Last schreef zijn memoires toen hij rond de zeventig was. Al jaren had hij kanker en zijn geheugen was behoorlijk aangetast door medicijnen en beginnende dementie. De persoonlijke gedenkschriften beslaan vijf grote A5-mappen, zijn getypt of gedictieerd, soms vrijwel onleesbaar, vaak vol foute data of verkeerd gespelde namen. Ook bestaan er verschillende versies van eenzelfde periode; daarentegen ontbreekt een belangrijk onderdeel van zijn leven, zijn verzetswerk tijdens de Tweede Wereldoorlog, vrijwel geheel.

Een rommeltje dus.

Ondanks dat alles zijn het levendige en interessante memoires. Een schatkist voor de biograaf, als deze de betrouwbaarheid ervan tenminste met de nodige achterdocht in acht neemt. En ze vergelijkt met de romans, gedichten en essays die hij schreef, immers vaak autobiografisch van aard. Soms komen zinnen uit de memoires letterlijk overeen met die in zijn boeken. Ook kon ik zijn herinneringen afzetten tegen de vele brieven die hij schreef en die, heet van de naald, een betrouwbaarder beeld geven dan later opgeschreven teksten.

Het is dan ook als eerbetoon aan dit onuitgegeven werk dat ik dezelfde indeling voor mijn biografie aanhoud als Jef Last hanteerde voor zijn memoires. Want ook in die indeling komen de persoon en de schrijver Jef Last aansprekend tot uitdrukking.

Deel 1, De Tijd der Zekerheden (1898-1919), met daarin onder andere zijn liefdevolle herinneringen aan zijn opa Verstijnen, oud-Indiëganger, aan zijn belevenissen in Den Haag, Leeuwarden, Venlo, Deventer en Amsterdam, de ontdekking van kameraadschap bij de padvinderij, zijn lidmaatschap van de

SDAP, de ontmoeting met zijn vrouw Ida ter Haar, idealist en socialist evenals hij. Daarna was ‘de tijd der zekerheden voorbij’, zo schreef hij in zijn memoires.

Deel II, De Tijd der Illusies (1919-1938), waarin onder andere zijn werk als hoofd Filmdienst van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling aan bod komt, zijn huwelijk met Ida en de geboorte van hun drie dochters, een mislukt verblijf in Amerika, de film *Branding* met Joris Ivens, zijn eerste romans en dichtbundels, de politieke ruzies, zijn reizen door de USSR, de vriendschap met de Franse schrijver en Nobelprijswinnaar André Gide, zijn deelname aan de Spaanse Burgeroorlog en het opzeggen van zijn lidmaatschap van de CPN op 1 maart 1938 in Kopenhagen, waarna hij nooit meer lid zou worden van een politieke partij. Hij was veel illusies armer.

Deel III, De Tijd der Onzekerheden (1938-1972), met daarin onder andere zijn gevecht om het Nederlandschap terug te krijgen, zijn redacteurschap van het illegale blad *De Vonk* en lidmaatschap van de gelijknamige verzetsgroep, zijn stroom van reportages, gedichten, romans en toneelstukken, zijn naoorlogse inspanningen voor de Duitse jeugd, zijn rol als medeoprichter van de Shakespeareclub, de voorloper van het COC, zijn verblijf op Bali van 1950-1954 als adviseur van Soekarno en leraar, zijn studie van Chinese filosofen, zijn vertalingen van oosterse schrijvers en zijn talloze activiteiten als spreker voor radio en televisie.

Jef Last overleed op 15 februari 1972. Zijn vrouw Ida schreef dat zijn laatste woorden waren: ‘Het is alsof ik in een hele grote kathedraal ben.’

Met deze biografie wil ik die kathedraal graag voor Jef Last oprichten.

Rudi Wester, mei 2020

DEEL I

De Tijd der Zekerheden (1898-1919)

Het was de tijd van de grote zekerheden, de tijd van de Weledelgeboren Heren. Aan deze 'Weledelgeborenheid' twijfelde ik als kind nooit. Hoe zou dat ook gekund hebben met een vader die tweemaal in het jaar bij de koningin ging eten?

Indisch Den Haag. De Verstijns en de Lasten (ca. 1840-1910)

Het jongetje dwaalt verrukt door het grote huis. Balinese maskers, donkere meubelen met gedraaide poten en antimakassars over de rugleuning. Wajangpoppen en krissen aan de muur. Fauteuils en kussens her en der. Het ruikt er naar boenwas, de parketvloer wordt elke week zorgvuldig gewreven door de dienstmeisjes. Hij snuift de geur met welbehagen op, zinnelijk als hij is. Alles aan dit huis bevalt hem, alles. Het jongetje is deftig aangekleed, haartjes keurig gekamd. Tevreden zit hij naast de *kursi malas*, een Indische luie stoel met uitklapbaar verlengstuk, waarin zijn opa, de *tuan besar* van de familie, zijn middagdutje doet. Opa is zijn held want hij lijkt op Paul Kruger, de indrukwekkende Boer uit zijn plaatjesalbum. Hij beveelt het dienstmeisje hem een grenadine te brengen. Hij is een gelukkig jongetje, en erg verwend. Vertroeteld door de baboes, door de keukenmeiden die *pisang goreng* voor hem bakken. Alles en iedereen staat als op bevel voor hem klaar, daarom voelt hij zich zo beschermd in het huis van zijn lievelingsgrootouders, de Verstijns. Deftige oud-Indiëgangers in een deftig huis. Op een sokkel naast de trap staat een glimmend witgelakte, badende Diana. Een brede trap voert omhoog naar een suite, belegd met dikke smyrnatapijten, aan de wanden schilderijen van Indische landschappen in gouden lijsten. Het is een propvolle kamer met geurende sandelhouten kasten, een scherm met houtsnijwerk en ivoren papegaaien uit Djokja, etagères met spekstenen beeldjes en rode dozen met glazen deksels, waaronder op breekbaar rijstpapier Indische soldaten en politiemannen staan afgebeeld, met curieuze wapens en instrumenten om dieven te vangen. Ook ligt er een stereoscoop met plaatjes van Indische vulkanen en sawa's. Het is een betoverende wereld voor de kleine Jef Last, een wereld die hem bedwelmt. Op een sepiakleurige foto troont de tweejarige *tuan* in die overvolle kamer op een hoge stoel, in een overgooier en met keurige schoentjes aan. Je ruikt de muffe lucht van trijp,

vermengd met de exotische geur van Indonesisch sandelhout. De voornaamheid. Jef heeft er als oude man onder geschreven: ‘Profetische foto bij Grootvader Verstijnen. 2 jaar.’ Profetisch? Het is eerder onvoorstelbaar dat dit tot in zijn tenen verweerde jongetje later een van de felste bestrijders van de Nederlandse koloniale politiek zou worden. Onvoorstelbaar dat zo’n familie van zeer welgestelde burgers een zo vurig socialist kon voortbrengen.

Den Haag rond 1900 was het Den Haag van de oud-Indischgasten, van de verlofangers uit Nederlands-Indië. Het was het Den Haag van Louis Couperus, van P.A. Daum. De stad telde veel rijke, welgestelde oud-ambtenaren, oud-gouverneurs en zakenlieden die konden terugkijken op succesvolle carrières in Indië. Hier en daar hing een vleug van de oude kolonie. Baboes probeerden hun weg te vinden in die koude kikkerstad en haastten zich dan snel weer terug naar het warme, grote huis van hun hoge heren. Het was in dit Den Haag waar Josephus Carel Franciscus Last, roepnaam eerst Chefke en later Jef, op 2 mei (‘Ik vind het nog altijd jammer dat ’t niet op 1 mei was’¹) 1898 werd geboren. Op een foto van Studio Joan Zwaan uit Den Haag zien we de eenjarige Jef als een stevige, welvarende baby. In een jurkje, zoals toen gebruikelijk was. Voor de kleine Jef was vooral het huis van zijn grootouders van moederskant, de Verstijns, aan de Pieter Bothstraat in het chique Bezuidenhoutkwartier in Den Haag, een exotisch paradijs.

In de voorkamer beneden woonde het enfant terrible van de familie Verstijnen, oom Kees, die nota bene voetbalde bij HVV – een schande voor de deftige familie – en die Jefke vaak op de kast joeg met zijn schampere opmerkingen. Boven woonden Frans Verstijnen, voormalig landmeter en grondlegger van het kadaster in Nederlands-Indië, en zijn vrouw Elisabeth Verstijnen née Van der Maaden, destijds een grote Amsterdamse reder met een stoomvaartlijn op Duitsland. Grootmoeder Verstijnen was een porseleinen poppe dat ‘erg geestig, erg charmant en erg bijgelovig’ was. Oom Kees was de enige die, tot ontzetting van iedereen, over de ‘boerenmanieren’ van grootpa Verstijnen durfde te spreken, omdat deze slordig as morste uit zijn lange Goudse pijp als hij in de serre een middagdutje deed, zijn benen wijd uiteen. Boerenmanieren bij zijn grote held, opa Verstijnen? Toch klopte het, zo bleek Jef later, want zijn grootvader was de oudste zoon in een gezin van straatarme Brabantse keuterboertjes uit Haaren, voor wie hij – dat wel – als een patriarch zorgde. Want er waren altijd problemen in het Brabantse.